

ДЕЯКІ БЕЗПЕКОВІ ПИТАННЯ В КОНЦЕПЦІЇ РАННЬОХРИСТИЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКО- ПРАВОВОЇ ДУМКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Загуменна Юлія Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 001.891.3:351.746.1

The influence of the concept of "Civitas Dei" on security issues in the medieval political and legal thought has been revealed in the article. The purpose of the article is to study some security issues within the concept of early Christian philosophical and legal thought. Based on the example of a comprehensive analysis of the fundamental work of St. Augustine "Civitas Dei", it has been determined that the security concept was grounded on the original creative synthesis of security ideas developed by the ancient political and legal tradition, on the one hand, and Christian doctrine, on the other hand, as well as it contained the deep political and legal analysis of security issues against the background of both the current problems of the

Roman state of that time and the generalization of the historical experience of the formation and development of state-organized human societies throughout previous human history.

Key words: Middle Ages, security, public safety, St. Augustine, «On the City of God».

Influența conceptului de „Civitas Dei” asupra problemelor de securitate în gândirea politică și juridică medievală a fost dezvăluită în articol. Scopul articolului este de a studia unele probleme de securitate în cadrul conceptului de gândire filosofică și juridică creștină timpurie. Pe baza exemplului unei analize cuprinzătoare a lucrării fundamentale a Sf. Augustin „Civitas Dei”, s-a stabilit că conceptul de securitate s-a bazat pe sinteza originală creativă a ideilor de securitate dezvoltate de vechea tradiție politică și juridică, pe de o parte, și doctrina creștină, pe de altă parte, precum și conținea analiza politică și juridică profundă a problemelor de securitate pe fondul ambelor probleme actuale ale

Statul roman de atunci și generalizarea experienței istorice a formării și dezvoltării societăților umane organizate de stat de-a lungul istoriei umane anterioare.

Cuvinte cheie: Evul Mediu, securitate, siguranță publică, Sf. Augustin, «Despre cetatea lui Dumnezeu».

В статье раскрывается влияние концепции «Града Божьего» на проблематику безопасности в средневековой политико-правовой мысли. Целью статьи выступает исследование некоторых вопросов безопасности в концепции раннехристианской философско-правовой мысли. На примере комплексного анализа фундаментального труда Святого Августина «О Граде Божием», проведено исследование, что концепция безопасности основывалась на оригинальном творческом синтезе безопасности представлений, которые выработаны античной политико-правовой традицией, с одной стороны, и христианским вероучением, с другой стороны, а также содержала глубокий политико-правовой анализ вопросов безопасности на фоне как актуальных проблем тогдашней Римской государства, так и обобщения исторического опыта формирования и развития государственно организованных человеческих обществ на протяжении всей предыдущей человеческой истории.

Ключевые слова: Средневековье, безопасность, публичная безопасность, Святой Августин, «О Граде Божием».

Постановка проблеми. Середньовічна політико-правова традиція по-новому підійшла до осмислення проблематики структурування об'єктів безпеки на безпеку індивіда, суспільства та держави. У цю добу таке структурування поступово втрачає значення в умовах групового нівелювання особистісного начала та соціального, правового, культурно-духовного й ментального підпорядкування одиниці колективу (комуні, громаді, гільдії тощо). Водночас, за умов плюралізації суверенітету, втрати інтегруючого значення центральною владою не існувало й чітких демаркаційних меж між державною та суспільною безпекою, сфери яких уже досить чітко розрізнялися й артикулювалися провідними мислителями античності.

Утім, систематика об'єктів безпеки розширюється за рахунок включення до них нових соціальних утворень – комун, гільдій, братств, міст, що набувають відносно самостійного значення та окремого правового регламентування в умовах партикулярної правової системи феодалного суспільства. Фактично, на ментальному рівні публічна безпека протягом Середньовіччя розглядалася саме фрагментовано, локалізовано та ізольовано – не як безпека суспільства чи держави в цілому, а здебільшого як безпека в рамках конкретної сільської громади чи міської комуні.

Стан дослідження. Концепт розвитку політико-правової думки Середньовіччя не достатньо досліджується в межах загально-теоретичної юриспруденції України, а також у межах історії політичних і правових учень. До числа дослідників, які останнім часом переймаються цією проблематикою, можна віднести О. Булдакову, О. Головка, С. Головатого, Ю. Гоцуляка, С. Ковальову, А. Крижанівського, Д. Налуцишина, П. Пилипишина, А. Погребенника, Ю. Цуркан-Сайфулліну та ін. Водночас, у їх працях безпекова проблематика розглядається тільки фрагментарно, що засвідчує актуальність та необхідність науково-правового дослідження питань гарантування безпеки людини, суспільства та держави у добу Середньовіччя.

Метою статті виступає дослідження деяких безпекових питань в концепції ранньох-

ристиянської філософсько-правової думки Середньовіччя, на прикладі комплексного аналізу фундаментальної праці Святого Августина «Про Град Божий».

Виклад основного матеріалу. Уявлення про безпекову проблематику в середньовічній політико-правовій думці склалися під потужним ідейним впливом творів «батька» середньовічної філософсько-релігійної думки Святого Августина (354-430 рр.), зокрема його фундаментальної праці «Про Град Божий» [1, с.18-25]. Августинова концепція безпеки ґрунтувалася на оригінальному творчому синтезі безпекових уявлень, вироблених античною політико-правовою традицією, з одного боку, та християнським віровченням, з другого боку, а також містила глибокий політико-правовий аналіз безпекових питань на тлі як актуальних проблем тогочасної Римської держави, так і узагальнення історичного досвіду формування й розвитку державно організованих людських суспільств упродовж усієї попередньої людської історії. Це дало змогу Августину вдаватися до широких узагальнень і використовувати макропідхід до прояснення сенсу аналізованих явищ. Водночас, його концепція мала виразні риси доктрини кризового соціуму та кризової держави, що відображало об'єктивні реалії Римської імперії доби її занепаду (IV-V ст.) [2, С.455-644]: захист від варварів став не багато не мало, а справою виживання цієї імперії, яка доти здавалася й проголошувала себе вічною, а нині не лише не спромоглася впоратися із варварськими навалами, але й зазнала нищівного удару від них у саме серце держави – військом готів під проводом Аларіха був захоплений Рим (410 р.). Оскільки ж імперія претендувала на главенство над усім світом, то й проблема її безпеки осмислюється Августином у тісному зв'язку із глобальними проблемами людства, розглянутими в теологічному ключі.

Виходячи із ключових засад християнського віровчення, Августин безпеку держави і суспільства розгортає як концепцію християнської спільності на противагу язичницькій державі і язичницькому суспільству. Відтак, у творчості богослова «червоною лінією» про-

ходить ідея розмежування безпеки у християнській спільноті та в дохристиянській, язичницькій. Зокрема, звернувшись до римлян-язичників, філософ зазначає: «В безпеці вашій ви шукаєте не миру для держави, а безкарності для своєї розбещеності; будучи зіпсовані щастям, ви не могли виправитися і лихами. Сципіон хотів тримати вас в страху перед ворогом, щоб ви не віддалися розбещеності; а ви, і розтрошені ворогом, ще не приборкали себе. Вам лихо не принесло користі; ви стали і найнещасливішими, і, в той же час, залишилися і найгіршими» [1, С.45].

Християнська спільнота мусить керуватися не лише світськими настановами задля гарантування своєї безпеки, але насамперед трансцендентними настановами щодо праведного життя кожного та уповати на допомогу Єдиного Бога, який і є джерелом всіляких людських благ, у тому числі і безпеки. Августин зазначає, що найліпший вид безпеки «бути в безпеці під Його захистом» [1, С.47], наводячи слова Псалмів: «Лягаю я, сплю і встаю, адже Господь захищає мене» (Пс. III:6). Бог є джерелом всілякої безпеки, «адже таким є значення самого імені Ісус, яке перекладається Спаситель, - Спаситель, головним чином, від того, щоб після теперішнього життя не прийняла нас ще більш лиха і вічна, не життя, а смерть» [1].

Слід зазначити, що Св. Августин із поширенням християнства пов'язав зміцнення засад публічної безпеки і в світському житті, що забезпечується, на його думку, християнськими храмами, натомість доба язичництва була позбавлена таких локалізованих просторів безпеки [1, С.11-12]. Але головне, що він звертає увагу на віру в Бога, що уособлює появу релігійних гарантій безпеки; на його думку, загрози і небезпеки приховуються в самій людини і меншою мірою є зовнішніми стосовно неї [1, С.14].

Августин вважає безпеку одним із головних благ, які Господь дарував людям, характеризуючи її так: «тимчасовий мир у самому добробуті, цілості і спілкуванні його роду, і те, що необхідно для охорони і відновлення цього миру, чим є все, що пристойно і відповідним чином підпадає нашим почуттям: цей

видимий світ, и соответственным образом подпадает нашим чувствам: этот видимый свет, пригоден для питья воду; і що відповідає годуванню, прикриттю, лікуванню та прикрашанню тіла, дав при тій найсправедливішій умові, що людина, яка правильно скористається такими смертними благами, пристосованими до світу смертних, отримає більші і кращі, тобто світ безсмертя і відповідну йому славу і честь в житті вічному для насолоди Богом і ближнім у Богові, а людина, яка скористається погано, і тих не отримає, і ці загубить» [1, С.22]. Отже, в Августинівській концепції безпека постає як мінлива категорія підтримання людьми миру в умовах їх добробуту, цілісності та спілкування, а також сукупність умов, необхідних для охорони і відновлення цього миру. Отже, це і певний стан суспільних відносин, і його охорона та поновлення. При цьому мислитель вдався також до виокремлення ключових, на його погляд, природних умов, найнеобхідніших для цієї безпеки, тісно вписуючи її в природне середовище. Надалі ж він наголосив на активній позиції людини, яка спроможна як утвердити та продовжити цю безпеку при правильному використанні наданих їй можливостей – природних і соціальних, а спроможна і втратити безпеку за умови хибного шляху. Тим самим богослов відкриває простір для творчості людини, здатної вибудовувати простір безпеки і домагатися його утвердження.

Поряд із цим, Августин природно наполягає на історичності та мінливості безпеки як публічного явища. Сам історія різних народів і держав свідчить, що жодному з них «ніколи не була забезпечена безпека до такого ступеня, що він не боявся ворожих навал на це земне життя. Отже, те місце, яке обіцяне, як місце мирного і безпечного влаштування, є місце вічне, і визначено Вічним у вільному Єрусалимі» [1]. Певним чином безпеку в потойбічному житті, у житті у злагоді з Богом Августин протиставляє безпеці у поцейбічному житті, яка є мінливою, ненадійною, тимчасовою та минущою, здатною щоразу змінитися станом небезпеки, ворожості, які позначають земне життя і уособлюють соціальне зло як прояв зла трансцендентного. Небезпека як

стан, протилежний безпеці, є проявом зіпсованості людської природи, підданої гріхові, що супроводжує людську історію від гріхопадіння та Каїнового злочину.

Тож, за такого бачення діалектики безпеки й небезпеки, ідейне й духовне осердя Августинові концепції закономірно становлять відносини між людиною, суспільством і Богом, а простір реалізації цих відносин – Гради Божий та Земний, які уособлювали, відповідно, церковну та світську організацію суспільного життя. Так, на думку богослова, Всесвіт поділяється на Град Божий (*civitas Dei, coelestis*) та град земний (*civitas terrene* чи *diaboli*). Град Божий – то царство Христа, яке мало своє тимчасове віддзеркалення на землі в давньоєврейській історії, а за пізніших часів відображено у церкві [3, С.144]. Град Божий – це об'єкт захисту з боку Августина та його однодумців і водночас осердя Божого захисту його вірних.

Обраний Августином образ Граду якраз і вказував на певний символ захищеного, надійного міста, яке перебуває під захистом найвищої сили від різноманітних загроз, передусім духовного штибу. Образ Граду-міста – епіцентру людської злагоди, сумісності індивідів та корпорацій, стає у концепції богослова символом вічного існування *civitas Dei* – епіцентру сумісності людської спільності з небесним. Тобто, засадничими принципами ідеального для християн міста – «...союзу для [колективного] співжиття», є зміна ракурсу мети – замість людської злагоди спільноти вірян-городян повинна виникнути спільність відданих служінню горному, щоб досягнути такого колективного рівня сумісності з духовним, що до цього простору може повернутися Божественне. Іншими словами, на переконання св. Августина, земне місто провіденційно мусить трансформуватися в Град Божий – «місце дому Бога», приклад якого являє собою Єрусалим [1, С.847; 3, С.150-151]. Утім, спершу виникнення міста, на думку мислителя, первісно не було пов'язане з духовним спасінням, а мало на меті полегшення земного життя і, зокрема, гарантування миру і безпеки всередині соціуму. У цьому сенсі місто в Августиновій доктрині виступає

як позитивний феномен земного життя та історії людства. Воно виправдовує мету свого земного виникнення – забезпечує відносною безпекою, миром та злагодою. Тим самим у його доктрині вимальовуються нібито два щаблі публічної безпеки: на першому йдеться про забезпечення безпеки людини на рівні елементарної потреби виживання в середовищі собі подібних, тоді як на другому рівні безпека набуває виразного духовного значення і передбачає існування у злагоді не тільки з людьми, але і з Богом.

Як осередок безпечного життя, Град Божий перебуває в опозиції до Граду земного, що представлений як осердя грішників, місце, де панує зло. Характерно, що вибір поміж ними стає справою індивідуального вибору кожної людини, від якого залежить чи безпечно існування людини у злагоді з Богом, чи продовження гріховного життєвого шляху, фінал якого перетворить потойбічне існування людини на муку вічну. «Будучи, як і язичники, просто людьми, християни теж живуть у тимчасових градах, сприяють порядку в них і мають з нього користь, але, якими б не були їхні тимчасові гради, християни всіх країн, всіх мов, всіх епох об'єднані спільною любов'ю до Бога і спільним прагненням до одного блаженства. Вони теж утворюють народ, представники якого набираються з усіх земних градів, але містичне обійстя яких можна назвати «Градом Божим». Його жителі - всі обрані, які були, є і будуть. Зараз два гради змішані один з одним, але врешті-решт, у день Страшного суду, вони будуть розділені й утворять два абсолютно різних гради» [4, С.104].

Напруженість між Градами Божим та Земним, існування численних зон небезпек і загроз для індивідуального і колективного спасіння, майстерно описаних та проаналізованих Августином, – стали наскрізними темами його творчості та невичерпним джерелом натхнення для багатьох його послідовників в осмисленні та продовженні дискурсу довкола проблематики сутності і форм публічної безпеки, способів її гарантування, механізмів регулювання і забезпечення тощо. Спроби дати розгорнуті й раціонально обґрунтовані

теолого-правові відповіді на актуальні потреби налагодження й підтримання умов для безпечного існування людини і соціуму, проаналізувати роль і призначення держави в цьому світі та відтворити закономірності універсальної організації спільного життя як по цей бік, так і по той бік людського існування привели Августина до постановки проблеми добра і зла, мира та війни, які стали ключовими для його концепції захисту Граду Небесного та сприяли описові умови гарантування безпеки для Граду Земного.

Як видно, його концепція публічної безпеки ґрунтується на християнських ідеях вільної волі, гріхопадіння та спасіння і передбачає діалог між Творцем і людиною, безпека якої цілком проявляється через індивідуальне спасіння. «Чому одні будуть врятовані, а інші засуджені, - наш розум не знає, адже це таємниця Бога, але ми можемо бути певними одного: жодної людини Бог не проклинає без цілком праведних підстав, навіть якщо справедливості вироку прихована настільки глибоко, що наш розум не може здогадатися, в чому вона полягає» [4, С.104].

Водночас індивідуалізм спасіння як гарантія безпеки людини не суперечить Августинівській ідеї множинності: адже людина живе в колі собі подібних і мусить узгоджувати свої вчинки з потребою влаштування спільного життя. «життя людини завжди є соціальним співбуттям, яке має як суб'єктивну забарвленість, так і об'єктивну причинність – адже, життя в духовному товаристві уможливорює прагнення досягнення злагоди між індивідуальним й колективним спасінням» [3, С.146]. Тут ідея Августина спирається на те, що однією з заповідей Творця є узгодження одиничного з множинністю [1, С.611], оскільки «... Бог створив рід людський від однієї людини, аби показати людям, як приємна Йому єдність у колі множинності» [1, С.605]. В узгодженні одиничності і множинності, їх цілей та інтересів криється таємниця гарантування публічної безпеки для соціуму.

Мислитель визначав задачу розкрити ключові механізми консолідації секулярної спільноти і надати рецепти здобутку ідеальної солідарності її елементів. Іншими слова-

ми, мислитель вважав, що слід навчити індивідів і спільноти пристрасно не насолоджуватися земними речами, як це відбувається в Граді земному, а виробити розумну майстерність використовувати земні речі в колективній справі спасіння, як це роблять мешканці Граду Божого. Відправним елементом досягнення соціальної консолідації, небесного і земного у виробленні майстерності використовувати речі є *concordia* – злагода, римське поняття, яке отримує у богослова новий зміст [3, С.147]. Отже, в основі концепції публічної безпеки Августина лежить договірна ідея формування соціальних інституцій – родини, міст, народів, держав. Цей концепт, враховує, що кожна людська спільнота «...є нічим іншим, як множинністю людей, які поєднанні відомим союзом співжиття» [1, С.720]. Такий договірний союз має своєрідні колективні цілі, до яких, зокрема, належить і гарантування безпеки всередині союзу.

За Августином, публічна безпека спільноті залежить від чисельності соціуму. У цьому сенсі мислитель помічає, що «...за громадянською спільнотою або містом слідує державний союз, в якому бачать третій ступінь людського спілкування, починаючи від сім'ї, переходячи до міста і завершуючи державою; останнє, як зібрання вод, чим обширніше, тим більшу небезпеку воно являє» [1, С.1017].

На особливу увагу в безпековій концепції Августина заслуговують ті її елементи, які пов'язують таку безпеку із державою. У його тезі про те, що «за відсутності справедливості, що таке держави, як не великі розбійницькі ватаги» [1, С.1021], часто вбачають певну антиетатистську спрямованість його концепції. Проте, насправду, цю цитату, на наш погляд, слід розглядати у двох дещо інших ракурсах.

По-перше, до узвичаєної концепції безпеки, що за Августином ґрунтується на мирі, злагоді, спілкуванні та добробуті, додається елемент справедливості. Важливо, що за такого підходу гарантом публічної безпеки в концепції Августина стає саме держава, але лише за обов'язкової умови виконання нею місії утвердження справедливості. На-

далі, у політичному августинізмі¹ [4, С.128]. Середньовіччя, дискурс щодо справедливої держави та справедливого монарха як уособлення держави стануть наскрізними та невідмінними сюжетами державного дискурсу та пов'язуватимуть діяльність держави із утвердженням публічного блага, складовою якого стане публічна безпека.

З другого боку, відсутність справедливості в діяльності держави, рухаючись за логікою Августина, спроможна перетворити саму ж державу з гаранта на загрозу самі публічній безпеці. На жаль, перипетії подальшої політико-правової історії багатьох держав світу довели вагомість і обґрунтованість цього висновку.

За Августином, державна влада поєднує в собі два універсальних типи миру: вічний мир (*pax aeterna*) й довготривалий соціально-політичний стан (*pax sempiterna*). Ці дві типи миру проявляються в діяльності держави, в двох її формах. Перша, це *pax ordinate* – запропонований владою стан спокою та порядку. Мир, що встановлюється «зверху» волею Бога і являє себе в формі імперського світу, впроваджуваний королями або єпископами. Друга форма – *pax iurata* – форма порядку і стабільності, що здобувається завдяки угоді й злагоді індивідів та асоціацій. Дві форми миру трансцендентно пов'язуються мислителем в єдине політичне тіло, де вони формують динамічну соціальну практику повелінь та виконань. Упорядкованість визначається богословом як сумісність повелінь і виконань між *domus*, *civitas* та космосом. Відтак держава є високим рівнем двостороннього миру, злагоди між тими, хто наказує і тими, хто підкоряється [5, С.159-160]. Отже, держава за Августином – це інституція, котра, завдяки затвердженню *lex temporalis* потенційно може досягти стану сумісності й миру між первісним заповітом

Бога і людською спільністю, між вічною владою Творця і тимчасовим правлінням царів, між суб'єктами асоціацій мирського світу і Його законом [3, С.159].

Отже, особливо важливим є таким напрям державної діяльності з підтримки публічної безпеки, як забезпечення миру між державами. На думку мислителя, будь-яка держава завжди прагне миру, навіть тоді коли веде завойовну війну [1, С.710]. Досягнення миру в державі й поширення цього стану між народами і державами, на кшталт «будинків у місті», є для св. Августина найбажанішим станом *civitas terrene* [1, С.181]. Більш того, здобуття загального стану миру являє собою часове явище того вічного світу, до якого прагнуть християни: «людина певним чином законами своєї природи зумовлюється до вступу у спілкування і до збереження миру, наскільки це від неї залужить, з усіма людьми» [1]. Мирний стан земного Граду є немінучим сьомим щаблем ієрархії Всесвіту – він передуює Градові небесному. Так само як «...упорядкована щодо управління й смирення згода громадян» [1, С.1028]. Тож саме миротворча діяльність держави, з одного боку, є бажаною та закономірною, оскільки відповідає природі будь-якого соціального об'єднання, і держави в тому числі, а, з другого боку, саме вона об'єктивно наближає державу до Граду Божого.

Висновок. Підсумовуючи, зазначимо, що Августинова концепція публічної безпеки була успішною, інтелектуально глибокою та оригінальною формою синтезу ранньохристиянських та античних політико-правових ідей і поглядів на сутність, форми, призначення та ціннісний сенс публічної безпеки; спробою фундаментальною раціоналізованою спробою ранньохристиянських ідеології дати відповідь на актуальні питання співіснування особистості, суспільства та держави в безпековому контексті; теолого-правовою доктриною, в якій світські елементи публічної безпеки поєднувалися із трансцендентними; першою розгорнутою спробою обґрунтувати вищість Бога як Верховної Інстанції гарантування публічної безпеки в складному соціумі, сполучивши цю Інстанцію з потребами

¹ Політичний августинізм позначає: 1) сам принцип надприродного суспільства, заснованого на християнській мудрості, що сутнісно відрізняється від держави, але сумісний із ним; 2) практичні наслідки, виведені із цих принципів самим Августином під враженням падіння Риму; 3) практичні наслідки, виведені з цього принципу іншими християнськими мислителями в інших політичних обставинах.

улаштування земного (соціального) життя; доктриною, де вперше публічна безпека була співвіднесена й узалежнена з феноменами миру, злагоди, спокою, порядку; концепцією, де держава була діалектично розглянута не лише як інстанція гарантування безпеки, але і як потенційна загроза публічній безпеці. Вчення Августина за рахунок охоплення ним широкого спектру актуальних теолого-правових питань сутності, змісту, призначення, гарантування та регламентування публічної безпеки стало політико-правовим фундаментом для опрацювання в рамках середньовічної політико-правової традиції різних аспектів політико-правового дискурсу безпеки, в центр яких були поставлені Бог та людина, а сама публічна безпека виступила ареною співтворчості сил поцейбічного та потойбічного світу, світу трансцендентного та світу соціального. Саме Августин був ідейним натхненником великих учителів Середньовіччя від Св. Ансельма Кентерберійського і П'єра Абеляра до Св. Петра Даміані та Св. Бернара Клервоського. Тим часом політичний августинізм значно пережив свого засновника і продовжив започатковану ним традицію розгляду безпекової тематики [6, С.26].

Література

1. Августин Блаженный. О граде Божием. Минск : Харвест, Москва: АСТ, 2000. 1296 с.
2. Голдсуорти А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи. Пер. с англ. А.В. Короленкова, Е.А. Семеновой. Москва : АСТ, 2014. 733с.
3. Туренко О.С. Пошуки смислів сумісності індивідуального й колективного : соціально-філософський досвід Середньовіччя : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Центр гуманітарної освіти НАН України. Київ, 2016. 420с.
4. Жильсон Э. Философия в средние века : От истоков патристики до конца XIV века : Пер. с фр. / Общ. ред., послесл. и примеч. С.С. Неретиной. 2-е изд. Москва : Культурная революция, Республика, 2010. 678с.
5. Эксле О.Г. Действительность и знание: очерки социальной истории Средневековья. Пер. с нем. и пред. Ю. Арнаутовой. Москва : Новое литературное обозрение, 2007. 360с.
6. Булдакова О. Відродження ідеї Града Божого у творах французьких вчених кінця Х — першій третини ХІ ст. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 16-27.